

Tekijänoikeudellista arkirealismia kirjastoille

Heikki Poroila

Puheenvuoroni tarkoitus on hahmottaa niitä olosuhteita ja reunaehtoja, joita tekijänoikeudellinen lainsäädäntö Suomessa synnyttää julkisten kirjastojen toiminnalle. Näkökulma on kansallinen siinä määrin kuin se asian luonteen takia on mahdollista. Puheenvuoro on syntynyt kuulematta seminaarin aiempia esityksiä ja tietämättä, mitä kaikkea niissä käsitellään. Tästä syystä näkökulma on suhteellinen yleinen, osin jopa teoreettinen. Tavoitteena on silti tarjota apua mahdollisuuksien ja vaihtoehtojen käytännölliseen tajuamiseen.

1. Tekijänoikeus on yhteiskuntapoliittinen väline

Tekijänoikeus ilmenee meille kansalaisina ja kirjaston työntekijöinä yleensä juridisena ilmiönä. Sitä tulkitsevat tavallisesti lainoppineet, mutta sitä joutuvat tulkitsemaan pakon edessä myös maallikot. Näin syntyy helposti vaikutelma, jossa ovat yhtäällä asiantuntijat (juristit) ja toisaalla maallikot (kaikki muut).

Vaikka tekijänoikeus ilmenee lainsäädäntönä, on tärkeätä ymmärtää sen syvästi yhteiskunnallinen, poliittinen tausta ja olemus. Tekijänoikeushan ei ole vähimmässäkään määrin ”luonnollista”, vaan se on ihmisen tarpeisiin kehittynyt ja kehitetty väline. Tämä tosiasia voi unohtua, kun kuuntelee erityisesti tekijänoikeudellisten etujärjestöjen julkista puhetta, jossa täsmälliset euromiljoonat kuulostavat luonnonlaeilta.

Mutta mitä se tarkoittaa, että tekijänoikeus on poliittinen väline?

Tekijänoikeuslainsäädäntöä käytetään ennen muuta säätelemään ns. immateriaaliin oikeuksiin kuuluvia eturistiriitoja, joita syntyy luovien teosten tekijöiden ja käyttäjien välille. Historiallisesti kyse on suhteellisen tuoreesta pyrkimyksestä, johon ei ennen 1800-lukua juurikaan kiinnitetty laajaa huomiota, vaikka jo kirjapainotaidon yleistymisen aikoina satoja vuosia aikaisemmin oli ryhdytty turvaamaan joitakin oikeuksia ns. privilegioitten avulla.

Eurooppalaisessa tekijänoikeudessa on perinteisesti puhuttu sekä moraalisisista että taloudellisista oikeuksista, joista jälkimmäinen on modernissa yhteiskunnassa keskeisessä asemassa. Voidaankin pelkistää, ettei moraalista tekijänoikeutta juurikaan haasteta, vaan poliittiset paineet keskittyvät taloudellisten ristiriitojen sääntelyyn.

Lakina ilmenevä sääntely on aina jonkinlainen kompromissi erilaisten pyrkimysten välillä. On kuitenkin ymmärrettävä, että tekijänoikeuslaki on säädetty tekijän suojaksi. Sen takia erilaiset kompromissit näytetään tekijän oikeuteen säädettyinä poikkeuksina. Kaikki yhteiskunnallinen kiistely liittyy siihen, miten tekijän yksinoikeus ja siihen säädetty poikkeukset on määritelty.

Vaikka eurooppalaisen tekijänoikeusajattelun lähtökohtana on yksittäisen tekijän suojeleminen, ratkaisun poliittinen luonne käy ilmi esimerkiksi siitä kehityksestä, joka on johtanut nykyiseen korostuneeseen oikeudenhaltijalainsäädäntöön. Siinä luovan yksilön rinnalle ja monessa mielessä ohi on noussut oikeudenhaltija, siis mikä tahansa oikeustoimikelpoinen yhteisö, joka on hankkinut omistukseensa oikeuksia suojattuihin teoksiin.

Tämä kehitys ei ole mitenkään ”luonnollista” vaan se on seurausta talouselämän vallan kasvusta yhteiskunnassa. Viime vuosina Suomessakin tekijöitä ja teollisuutta puhuttanut kiista niin kutsutusta työsuhdeolettamasta on hyvin konkreettinen esimerkki siitä, kuinka tekijänoikeutta pyritään ohjaamaan keskenään ristiriitaisten etujen välillä. Myös kirjastojen sinänsä vaatimattomat pyrkimykset turvata joitakin palvelumuotoja lain avulla edustavat tätä samaa yhteiskunnallista pyrkimystä.

Kun siis puhutaan politiikasta tekijänoikeuden yhteydessä, puhutaan näennäisesti objektiivisen lain täydellisestä riippuvuudesta yhteiskunnallisista voimasuhteista. Kun OKM:n virkamies toteaa jostain esityksestä, ettei ”siihen ole voitu mennä”, kyse on aina poliittisesta päätöksestä. Lain yksityiskohtia joudutaan hiomaan teknisesti lainopillisella osaamisella, mutta lain sisältö on kokonaisuudessaan poliittisen harkinnan ja päätöksenteos tulosta.

2. Kirjastot yhteiskuntapoliittisina toimijoina

Millaisista lähtökohdista julkiset kirjastot toimivat tekijänoikeudellisella areenalla? Miten niiden rooli tulisi määritellä? Kysymykseen on yllättävän vaikea vastata, vaikka Suomessa julkiset kirjastot ovat varsin selväpiirteisiä toimijoita.

Hankalinta on määritellä, kenen etua kirjastot ajavat tai edustavat pyrkiessään vaikuttamaan tekijänoikeuslain sisältöön ja muotoiluun. Olen itse luennoillani muistuttanut siitä, ettei kirjastojen pidä toimia tekijöiden etujen vastaisesti, koska kirjastot ovat olemassa vain luovien tekijöiden työn seurauksena. Kirjaston palvelut perustuvat inhimillisen luovuuden levittämiseen, joten ei voi ajatella, että kirjastolaitos pyrkisi vaikeuttamaan luovan työn edellytyksiä.

Toisaalta on ilmeistä, että osa kirjastojen omaksumista tehtävistä ja palveluista saattaa ainakin lyhyellä tähtäimellä ja puhtaasti taloudellisen edun näkökulmasta olla ristiriidassa luovan tekijän edun kanssa. Maksuton kierrättäminen voi vaikuttaa myyntiin ja sitä kautta tekijän saamaan taloudelliseen hyötyyn. Ristiriita on toisaalta näennäinen, koska kirjastot toimivat palveluidensa kautta myös merkittävänä tekijöiden tuotannon esittelijänä ja tunnetuksi tekijänä. Ne myös ostavat kierrättämänsä teoskappaleet ja maksavat joissakin tapauksissa (elokuvat) ylimääräistä korvausta oikeudesta kierrättää sisältöjä. Kirjastojen oletettuja taloudellisia vaikutuksia on myös kompensoitu lainsäädännön kautta monin tavoin.

Luovan työn tekijät ovat yleensä itsekin kirjastopalveluiden käyttäjiä. Monessa tapauksessa luovaa työtä ei itse asiassa voisi edes tehdä ilman kirjastojen, arkistojen ja museoiden tarjoamaa julkista palvelua. Siinäkin tapauksessa, että kirjasto ainakin teoriassa merkitsisi tekijällä taloudellisia menetyksiä, on laskelemissa otettava huomioon tekijöille itselleen syntyvä hyöty näistä palveluista.

Modernien kirjastojen roolia tekijänoikeudellisessa kentässä monimutkaistaa sekin, että ne toimivat usein myös itse suojattujen teosten julkaisijoina ja kustantajina liittyen sitä kautta ns. teollisuuden intressien piiriin. Suuret kansalliskirjastot saattavat olla kansallisella tasolla merkittäviä kustantajia ja siten samaan aikaan intressikiistojen molemmilla puolilla.

Kirjastojen painoarvoa tai valtaa tekijänoikeuden alalla on erittäin vaikea arvioida objektiivisesti. 2000-luvun saavutusten valossa kirjastoilla ei ole ollut juuri minkäänlaista vaikutusvaltaa niissä asioissa, joihin on pyritty vaikuttamaan. Aktiivisen vaikutusvallan vähyys saattaa silti peittää alleen sen tosiasian, ettei kirjastojen perinteistä palvelua ole myöskään merkittävästi vaikeutettu lakia muuttamalla.

Kirjastoilla on erityisesti kotimaisten kirjankustantajien näkökulmasta kohtalainen taloudellinen merkitys tuotteiden ostajina. Kirjastojen kokoelmahankintojen äkillinen loppuminen merkitsisi varsinkin vähälevikkisten tuotteiden kohdalla ehkä merkittävää taloudellista menetystä. Seuraako tästä kuitenkaan aitoa

poliittista vaikutusvaltaa, on epävarmaa ja epätodennäköistä. Juuri hankintojen äkillisen loppumisen epätodennäköisyys luultavasti tekee tästä vaikutusvallasta teoreettista.

Julkiset kirjastot ovat Suomessa suosittuja palvelulaitoksia, joiden palveluita kansalaiset ovat valmiita myös puolustamaan. Poliittisilla päättäjillä on siten motiivi tehdä ratkaisuja, jotka eivät merkitse kirjastopalveluiden joutumista uhanalaiseksi. Toisaalta syy ja seuraus -suhteet ovat tekijänoikeudessa usein niin monimutkaisia, että hyvinkin kauaskantoisia ratkaisuja voidaan yleensä tehdä turvallisin mielin, koska juuri kukaan ei pysty hahmottamaan, mitä ratkaisusta seuraa. Vuoden 1996 WIPO-sopimuksen verkkosisältöjen käyttämistä koskevat ratkaisut ovat tästä erittäin osuva esimerkki.

On siis perin vaikeata arvioida, onko julkisilla kirjastoilla Suomessa poliittista valtaa tai edes sellaista välillistä valtaa, jonka voi tarvittaessa muuntaa tekijänoikeuslain tasolla ilmeneviksi reunaehto- ja tarkistuksiksi. Oma käsitykseni on, että tällaista valtaa on kirjastoilla paljon vähemmän kuin yleisesti haluaan uskoa tai uskotella.

3. Vähävaltainen tekijänoikeusmarkkinoilla

Esitykseni loppuosa perustuu siis näkemykseen, jonka mukaan julkisilla kirjastoilla Suomessa on myönteinen imago (tai brändi, jos niin halutaan asia ilmaista), mutta suhteellisen vähän todellista poliittista vaikutusvaltaa. Tällä on suoria seurauksia niihin olosuhteisiin, joissa toimitaan ja joissa tehdään esimerkiksi verkkopalveluihin liittyviä taloudellisia ratkaisuja.

Kirjastoilla on ollut suuria vaikeuksia hyödyntää myönteistä imagoaan eduskunnan lainsäädäntötyön tasolla, mutta myös lainvalmistelussa OKM:ssä ja sen asettamissa työryhmissä. Muodollinen edustus on ollut erittäin vähäistä, eikä edes kaikkein arvovaltaisimmilla kirjastoilla (Kansalliskirjasto) ole ollut merkittävää asemaa sellaisessa lainvalmistelussa, joka koskettaa suoraan kirjastojen toimintaa. Kirjastoja on kuultu, mutta ei kuunneltu.

Kuvaavana kirjastoalan voimattomuuden esimerkkinä voi mainita pyrkimyksen saada lakiteksti muutettua tavalla, joka sallisi ns. turvakopioiden lainauskäytön kopiointitekniikasta riippumatta. Tämä erittäin tarpeellinen ja taloudellisesti haitaton esitys ei mennyt läpi, vaikka prosessin aikana opetusministerinä ja sivistysvaliokunnan puheenjohtajana oli Suomen kirjastoseuran puheenjohtajana toiminut ihminen. Tehokas lobbaus todennäköisesti ääniteteollisuuden puolelta painoi paljon enemmän kuin kirjastojen täysin legitiimi tarve saada laki teknisesti nykyaikaan.

Pohtimatta tässä yhteydessä enempää tilanteen syitä, voidaan turvallisin mielin lähteä siitä, että julkiset kirjastot joutuvat Suomessa toimimaan muiden määrittämällä ehdoilla. Tästä syystä on perusteltua ajatella, että linjaratkaisut on tehtävä olemassa olevan lainsäädännön ja taloudellisten realiteettien pohjalta. Mitään ei voi rakentaa sen varaan, että lakia muutettaisiin kirjastojen eduksi. Mitä kaikkea esitykseni otsikossa oleva käsite arkirealismi sitten tarkoittaa tekijänoikeudessa?

Ensimmäinen ja käytännössä ainoa hyvä asia on se, että **perinteiseen lainaus- ja tietopalveluun ei ole näköpiirissä merkittäviä heikennyksiä**. Poliittisia paineita kieltää tai tehdä nykyistä laajemmin luvanvaraiseksi fyysisten teoskappaleiden lainaaminen yleisölle on suhteellisen vähän. Lähinnä äänitetuottajien suunnalta on aina silloin tällöin väläytelty karenssiaikojen tapaisia keinoja vaikeuttaa kirjastojen toimia. Nämä esitykset eivät ole saaneet tukea OKM:ssä tai poliittisissa piireissä, ja on todennäköistä, että kyse on ollut enemmän alan sisäisestä propagandasta kuin vakavasta pyrkimyksestä. Teollisuuden kiinnostuksen kohteena on tällä hetkellä melkein pelkästään verkkolevitys.

Perinteisen lainaustoiminnan tulevaisuus lienee turvattu myös sen takia, että Suomeen on 2000-luvun aikana rakennettu EU-komission vaatimuksesta perinteisen kirjastokorvausjärjestelmän rinnalle kirjastojen lainauskorvausjärjestelmä. Koska tämä suoraan valtion budjetista rahoitettava tulovirta on riippuvainen siitä, että yleiset kirjastot voivat jatkaa teosten lainaamista yleisölle, myöskään sisältöteollisuuden tai tekijöiden ei kannata pyrkiä vaikeuttamaan lainaamista perinteisessä toimintaympäristössä.

Elokuvien lainaamisen luvanvaraisuus ja osittainen kalleus ovat pysyvä ongelma, mutta toisaalta toiminta on niin vakiintunutta ja jossain määrin jopa kilpailtua, ettei kirjastoillakaan ole vahvaa motivaatiota pyrkiä lain tarkistamiseen. Aiemmin mainitsemani ongelma turvakopiointisäädöksissä ei sekään ole akuutti ongelma, vaikka estää ajoittain järkevän palvelutoiminnan ja johtaa kokoelmien joidenkin osien palvelukyvyn huonontumiseen.

Kirjastojen tekijänoikeudelliset ongelmat liittyvät suurimmaksi osaksi verkkoympäristöön. Syyinä on vuoden 1996 WIPO-sopimukseen perustuva EU-lainsäädäntö, joka on riisunut kirjastoilta kaikki perinteisen toimintaympäristön erivapaudet ja mahdollisuudet. Lain lähtökohdانا on, että oikeudenhaltijalla on heikentämätön oikeus päättää, kuka, miten ja missä levittää suojattuja sisältöjä verkon kautta. Tästä lähtökohdasta seuraavat käytännössä kaikki ne ongelmat, joita kirjastot joutuvat kohtaamaan – ilman veto-oikeutta.

Arkirealismia on mm. ymmärtää ja hyväksyä se,

- * että kaupalliset verkkopalvelut ovat kirjastojen ulottuvilla vain, jos oikeudenhaltija katsoo sen mielekkääksi;
- * että useimmissa tilanteissa kirjastolla ei ole neuvottelutilanteessa mitään valttikortteja pakottavista keinoista puhumattakaan;
- * että tekijänoikeuslaki ei sinänsä kiellä kirjastoa osallistumasta verkkojakeluun, mutta se ei tarjoa mitään lakiin perustuvia palveluoikeuksia, pelkästään oikeuden neuvotella ja sopia;
- * että kirjastot voivat päätellä suhteellisen helposti, millaisia verkkosisältöjä kannattaa lähteä edes yrittämään ja se
- * ettei tekijänoikeudellisessa maailmassa ole moraaliala, kohtuullisuutta tai sivistystahtoa – eikä aina yleisesti ymmärrettävissä olevaa järkeä.

4. Onko se sen arvoista?

Kun kirjastot pohtivat, millaisiin verkkopalveluihin olisi tarvetta ja ehkä mahdollisuuksia, joudutaan useimmiten kysymään, mikä hinta ollaan valmiita maksamaan. Kysymys on sekä rahan määrästä että ratkaisun heijastusvaikutuksista perinteisiin palveluihin. Kun tekijänoikeuslaki ei anna kirjastoille mitään erivapauksia verkkoympäristössä, mutta sallii vapaan sopimusoikeuden, kirjastojen palvelut ja tulevaisuus ratkaistaan kaupallisissa neuvotteluissa. Sellaiset eivät tunnetusti ole kirjastojen vahvinta aluetta, mehän olemme tottuneet ostamaan kaupasta listahinnalla ja reilulla alennuksella. Verkkomaailmassa kummastakaan ei ole takeita.

Teoriassa kirjastojen osallistuminen verkkojakeluun on helppo ratkaista. Jokaisella palvelun tarjoajalla on hinta, johon suostumalla saadaan haluttu verkkosisältö halutulla tavalla kirjaston palveluihin. Käytännön maailmassa asia ei kuitenkaan ole näin yksinkertainen, koska kauppiat haluavat pelata vain osittain avoimilla kortteilla. Valmiita hinnastoja ei ole välttämättä tarjolla, ei myöskään kaikille tarkoitettuja yhtenäisiä käyttöehtoja. Kaikesta täytyy neuvotella. On myös sisältöjä, jotka eivät ole kaupan.

Verkon kautta levitettävät sisällöt ja palvelut voidaan ryhmitellä kirjaston mahdollisuuksien näkökulmasta esimerkiksi neljään hyvin erilaiseen osaan. Helpoimman ryhmän muodostavat **tekijänoikeudellisesti vapaat sisällöt**, joita kuka tahansa saa levittää. Tällä saralla ollaan Suomessa jo liikkeellä, vaikka ei vält-

tämättä kovinkaan aktiivisesti. Kun kysymys on lähinnä ryhtymisestä, pallo on pääosin kirjastoilla itsellään.

On myös **sisältöjä, joiden tekijät ovat kiinnostuneempia leviämisestä kuin rahasta**. Tällaisissa tapauksissa voi riittää, että kirjasto on aktiivinen ja etsii yhteistyökumppaneita. Kirjastojen aloitteellisuus on ollut hyvin satunnaista ja hyvin todennäköisesti tulee sellaiseksi myös jäämään, jolleivät nuoremmat sukupolvet ryhdy tätä puolta aktiivisesti hoitamaan. Ns. avoimen datan liike voi olla osa tätä prosessia, vaikka siinä toistaiseksi onkin vapautettu lähinnä kirjaston omaa dataa.

Kolmannen ryhmän muodostavat **verkkosisällöt, joilla on kirjastojen lisäksi hyvin rajoitetusti maksavia asiakkaita**. Esimerkiksi isot ja yksilön näkökulmasta kalliit tietokannat kannattaa myydä kirjastolle jopa kohtuulliseen hintaan. Tällä alueella kirjastot ovat olleet toimeliaita koko verkon historian ajan, eikä tilanne ole suuremmin muuttunut viestintätekniikan kehittyessäkään. Ongelmallisimpia tämän ryhmän palveluita ovat ne, joissa sisällöntuottajalla on monopolistinen asema ja toisaalta kirjastoihin kohdistuu voimakasta kysyntää. Tällaisia ovat monet lääketieteen ja tekniikan tietokannat, joiden hintoja ei käsittäkseni pidetä tieteellisissä kirjastoissa kohtuullisina. Konsortiot ja muut yhteisyritykset eivät välttämättä toimi nekään, jos markkinatilanne on täysin myyjän hallussa. Tekijänoikeuslaki tekee tämän kaiken mahdolliseksi ja voidaan jopa sanoa, että tällainen tilanne on ollut eräs keskeinen tavoite vuoden 1996 sopimuksessa.

Neljännän ryhmät muodostavat **aidosti kaupalliset sisältöpalvelut**, joita sisällöntuottajat voivat odottaa voivansa myydä ns. suurelle yleisölle. Tässä ryhmässä kirjastojen suurin ongelma on saada myyjä kiinnostumaan ja varsinkin saada kiinnostumaan kirjastolle mielekkäällä hinnalla. Kirjastoilla on jo kokemusta siitä, että kansalaisten haluaman palvelun ostaminen vapailta verkkomarkkinoilta voi tulla yllättävän kalliiksi. Tässäkään ryhmässä ei konsortioista tai muista yhteistyökuvioista ole välttämättä mitään hyötyä, koska myyjillä ei ole intressiä eikä pakkoa halventaa hintoja kirjastoille.

Neljännän ryhmän palveluiden hankkimiseen liittyy myös monimutkaisia heijastusvaikutuksia, jotka eivät ole sinänsä tekijänoikeuteen liittyviä, mutta ovat seurausta pakosta neuvotella ja sopia ilman lain tukea. Ensimmäisenä on mainittava käyttöehtojen kirjavuus ja tiukkuus, jotka voivat vaihdella jopa kirjastoittain (esimerkiksi oppilaitoskirjastoilla ehdot ovat usein väljemmät kuin yleisillä kirjastoilla, koska käyttäjäjoukko on etukäteen rajattavissa).

Vielä vakavampi asia on (kalliin) verkkopalvelusopimuksen vaikutus perinteiseen kokoelmatyöhön ja dokumentointiin. On mahdollista, että verkkopalveluun sitoutuu rahaa, joka on pois perinteisen kokoelman rakentamisesta. On myös mahdollista, että kun verkkosisältöä ei dokumentoida (ei sallita kirjastoille tai kirjastot eivät halua), kirjaston yleinen panostus dokumentointityöhön heikkenee. Tällaisessa tilanteessa on pakko arvioida, onko palvelu sen tarvitseman rahan ja heijastusvaikutustensa arvoinen.

Tämä on kirjastopolitiikkaa, jonka tuloksena rakentuu perinteisen ja verkkopalvelun kokonaisuus. Missä määrin kirjastopolitiikka nojautuu arkirealismiin ja missä määrin katteettomiin odotuksiin tai toiveisiin, riippuu kirjastopäätäjien valistuneisuudesta. Itse kannatan lämpimästi realismia, joka nojautuu kaikkien lopputulokseen vaikuttavien tekijöiden arviointiin. Tekijänoikeus on tässä vain yksi, mutta käytännössä varsin keskeinen arvioitava osatekijä.